

İslam Fikir Aynasında İki Büyük Mutasavvıf

“Gazzâlî ve Mevlânâ”

Saadettin KOCATÜRK*

ÖZ

Gazzâlî ve Mevlânâ İslam tarihinin iki büyük ismidir. Mevlânâ büyük oranda Gazzâlî’den etkilenmiştir. Yalnız aralarında şöyle büyük bir fark vardır: Gazzâlî su ile, Mevlânâ ise ateşten yapılan ilaçla derman verdi. Gazzali düşünce ve mantığa, Mevlânâ ise aşka önem verir, Gazzâlî aşık bir alim, Mevlânâ ise alim bir âşıktı.

Anahtar Kelimeler: Gazzâlî, Mevlânâ, düşünce, aşk.

ABSTRACT

Two Great Sufis of Islamic Thought: Gazali and Mevlana

Gazali and Mevlana are the two great Sufis in Islamic history. Mevlana is influenced by Gazali remarkably. However, there is a difference between them: while Gazali cured by water Mevlana’s cure was a medicine made of fire. Gazali stresses on thought and logic Mevlana stresses on love. Gazali was loving scholar, Mevlana was a scholar who loved.

Key Words: Gazali, Mevlana, thought, love.

Hüccetü’l-İslâm İmâm Gazzâlî, yaşadığı çağda ve kendinden sonraki asırlarda İslam dünyasının hemen her mütefekkirini etkilemiş ve görüşleri onlar üzerinde etkili olmuştur. Onun düşüncelerinden, belliğ üslubundan ve ruha şifa veren uyarısından etkilenmemiş pek az kimse vardır. Söylediklerini bizzat kendileri tatbik etmeyen zâhir ulemâsının ve mesleklerinin esasına vakıf olamamış ham sofuların eserlerinde onların iç dünyalarını görüp anlayan her insan, Gazzâlî’nin tatlı anlatımını, akıcı üslubunu, sağlam fikrini, tahlil gücünü, tenkid cesaretini, engin bilgisini, berrak iç dünyasını ve ibarelerinde yer eden tatlı uhrevî korku ile ilahî vuslat şevkini gördükten sonra elbette diğerlerinden bıkkınlık getirip Gazzâlî’nin saf ve temiz dünyasına yönelecektir. Onun gönülden gelen sözü, girdiği her kalpte

* Prof. Dr. Ankara Üniversitesi DTCF Öğretim Üyesi / ANKARA, e-posta: kocaturk@humanity.ankara.edu.tr

yer etmiştir. Düşünceleri hava gibi insanın gönlüne süzülür, ışık gibi duygularımızın pencerelerinden girer.

Gazzâlî'ye bu büyüklüğü bahşeden ve onu bu ulvi mertebeye taşıyan diğerlerinde bulunmayan dünyayı hakir görme duygusudur. Evet, ona bu büyüklüğünü dünyayı küçümsemesi kazandırmıştır. Gazzâlî, Bağdat medreselerinde nimet ve şöretin zirvesinde herkesin kendisine hürmet ve saygı duyduğu bir üstat ve âlim iken, kalbini rencide eden bir vesvese onun için bir hidayet ışığı oldu. Bundan sonra dünyadan soğudu. İman hakikatlerine karşı hissettiği bir susuzluk, ruhunu yakıp kavurmaktaydı. Yüreğinin çağrısını dinleyerek, kalbini ve iradesini ilahi arzunun tecellisine bıraktı. Büyükler ve devlet erkânı ile sohbet onurunu, Bağdat Üniversitesi'ndeki şöretini, padişah nezdindeki yakınlığını ve Nizamiye medreselerinde okuttuğu dersleri bıraktı. Gerçek inanç olan *yakînî imanı* elde etmek için¹, bilimin evham

1 *Akaid* biliminde, imanının rükünlerini bizzat müşahede edemiş gibi görerek inanmaya, imanını *yakîn* mertebesi denir ve bütün ilimlerden maksat, bu mertebeye ulaşmaktır. Bu mertebeye gelmemiş inanca, *zan* yani gerçek bir bilgiye dayanmadan öyle olduğunu varsayarak inanma denir. Zan, hiçbir delile istinad etmediği ve her an kaybolma tehlikesi ile karşı karşıya bulunduğu için makbul bir inanış değildir. Kişi, yakîn mertebesini kazanabilmek için ilim sahibi olmalı ve imanını delillere dayandırmalıdır. Bunu yapamıyorsa, itikat edip güvendiği bir imanını inanışını *taklit* etmelidir. Ancak taklit de, zan kadar olmasa bile beğenilmemiştir. Henüz tasavvufun olgunlaşmış gelişmediği ilk zamanlarda *Kelâm ilmi* ile, yani iman esaslarını delillere dayandırarak pozitif ve akli bir şekilde isbat etme bilimi ile uğraşanlar, yakînî imânî elde etme yollarını aramışlar; metod olarak da dînî bilimleri okuduktan sonra, felsefe ve tabîî bilimler yardımı ile çıkarsamalarda bulunarak, imanının rükünlerine aksine ihtimal bulunmayacak şekilde ilim ve delil ile kesin olarak inanıp, nefsi tam ikna etmek şeklinde uzun ve meşakkatli bir yol göstermişlerdir. Bu uzun sürecin sonunda insan, bilim yardımı ile imanının bütün rükünlerine "Gözle görür gibi emin olup inanmak" şeklinde bir çeşit *yakîn* kazanmış oluyordu. Hicretin IV. yüzyılından sonra gelişen tasavvuf biliminin de hedefinde yakîn mertebesini kazanma vardır. Mutasavvıfların kullandıkları metod ise, bir program dahilinde gerçekleşen *seyru sülûk*, yâni mânevî yol alma ile merite katetmek idi. Seyru sülûk denen mânevî yükselme yolu, *riyâzet*, *zikir*, *murâkabe*, *tefekkür*, *aşk*, *müşâhede* ve nihayet *vusûl* adımlarından ibaretti. Seyru sülûkte bulunan kimseye *sâlik* denirdi. Sâlik, sülûku sırasında, olgunlaşınca kadar mürşidinin *murakabe* denen terbiye ve kontrolü altında bulunurdu. Sâlik, *riyâzet* yapmakla nefsin terbiye edip kalbini temizler; *zikir* ile mânen Allah'a yakınlaşır; murâkabe bulunarak kendini hesaba çeker, iç dünyasını kontrol eder; *tefekkür* ile fikrini harekete geçirerek Allah'ın nefsinde ve eşyada işleyen isim, sıfat ve fiillerini anlayıp evham ve şüphe karanlığından kurtulur, hakikate ve marifete erer. Zikir ve tefekkürü nisbetinde aşka sahip olur. Seyru sülûkun son mertebesinde keşif ve kerâmete erme vardır. Bu mertebeye eren sâlikin keşfi açıktır. Mânevî âlemler olan kudret ve ceberut âlemlerini görmeye, Allah'ın isim, sıfat ve fiillerinin işleyişini müşâhedeye başlar ve kendisinden herkeste görülmeyen harika haller zuhur eder. Bu mertebeye eren sâlik, eğer başlangıçta fikir ve düşüncelerini sağlam bir ilim temeli üzerine oturtmamış, şahsiyetini tefekkür ve murakabeler ile olgunlaştırmamışsa, aşk ve şuhud makamlarının tuzakları olan naz ve fahre düşerek kendisinde şatah ve tâtât denen fıkıh ölçülerine zıt ölçüsüz sözler işitilmeye başlar. Çünkü bu durumdaki bir sâlik, dikkatli ve uyanık olmadığından, mânevî âlem ile maddî âlemin ölçü ve muvâzenelerinin çok farklı olduğunu bilmemekte, iki âlemi birbirine karıştırmaktadır (Hasan Akay 1995: "şatah" ve "tamat" mad.); (İskender Pala 1995: "şatah" ve "tamat" mad.). Gazzâlî'nin eserlerinde çıktığı

ve zanlardan kurtulamamış meselelerinden el çekti. Dünyanın nimet ve lezzetlerini terkederek, uzlete ve yalnızlığa çekildi. Bundan sonra fikir ve kalbinin derinliklerine inerek murakabelere daldığı bir hayata başladı. Daldığı tefekkür ve murakabelerle gönül penceresi, gerçek huzuru bağışlayan mânevî ilhamlara açıldı. Murakabe ve tefekkürle gelen ilhamlara tam muhatap olabilmek ve benliğinden kurtulmak için riyâzete başladı. Nesi var nesi yoksa hepsini bırakarak fakirlik yolunu seçti. Nefsinin, duygularını yönetmesine izin vermemek için, heva ve arzuyu terketti. Açlığı, susuzluğu, susmayı ve gecelerde uykusuzluğu meslek edindi. Günlerini kaybettiklerine değil, kazanamadıklarına karşı içi yanarak geçirdi.

Gazzâlî'nin sürdürdüğü uzun nefis mücadelesi ile fikir ve kalbinin derinliklerine inerek yaptığı murakabeler, en sonunda nefsin ve benliğin kirlerini yaktı, yıkadı. Şimdi gönlü hevâsına değil, heva ve arzusu onun gönlüne tabi idi. Bundan sonra ruhunda yer eden, zahir bilgisi değil marifet ilmi idi.² Ruh lambası, aşk yağı ve ilahî cezbe ateşi ile yanmaya başlamıştı. O, bundan sonra halk arasına karışabileceğine inanarak, uzlet ve yalnızlıktan çıktı. Halkın yükseldiği biri olarak değil, Hakkın yüceltiği bir mürid olarak halkı irşad başlandı ve hakiki yükselme ve gerçek bilginin esaslarını öğreten meşhur eseri “İhyâ u Ulûmî'd-Dîn”i yazmaya koyuldu.

Bundan sonraki hayatında Gazzâlî, irşadlarını yalnız nasihatle değil yapıcı tenkitler ile de sürdürdü. Takva sahibi olmayan din bilginlerini, kendilerini dinin dışı ile sınırlayıp kabukta kalmak ve sadece fetva vermek ile yetinmekle suçladı. Maksudı helal ve haramları öğretmek insanı manen yüceltmek olan dini, dünyada bir yükselme basamağı ve sultanlara yakınlık için kul-

mutasavvıflar, bu farkı idrak edemeyip, şatah ve tāmâtlarla kendini metheden ve muvâzenesiz sözleri ile halkı yanıltan bilgisiz kimselerdir. Gazzâlî de bir seyru süluk yaşamış, ancak bunu diğer mutasavvıflardan farklı olarak bir üstadın kontrolünde olmadan kendi kendine yapmıştır. Başlangıçta sağlam bir eğitim alıp âlim olduktan sonra, seyru sülukun esas olan dünya alakalarından nefsini tecrit etmiş; on yıl süren uzlet ve inzivasi sırasında çektiği riyâzete nefsini, seciye ve şahsiyetini olgunlaştırmış; tefekkür ve murakabeler ile nefsinin, eşyayı ve Rabbini tanımış, yaptığı zikirler ile ruhunu yüceltip ahlakını güzelleştirmiş, ancak bundan sonra kendisini halkı irşad ve aydınlatmaya layık görmüştür. Sağlam bilgisi ve olgun seciyesi, onu tāmât ve şatah tehlikesinden muhafaza etmiş, tam huzur bulan ruhu hakikatle iktifa ederek, keşif ve kerâmetle, aşkın naz ve fahr halleri ile uğraşmamıştır.

- 2 Tasavvufta zâhir bilgisi, dînî ilimleri hakikatine varmadan, özünün ve gerçekliğinin ne olduğunu anlamadan, derinliğindeki iç anlamı bilmeden öğrenmeye denir. Hakikati anlaşılmeden öğrenilen bilgi kalp ve ruhta yer etmediğinden, tesiri olmaz. Marifet, bir şeyi tafsilatı ve ayrıntısı ile bilmeye denir. Tasavvufta marifet, eşyanın künhünü ve hakikatini bilmeye denir. Bu künh ve hakikat ise Allah'ın isim ve sıfatları olup, eşya bunların görünen şeklidir. Rabbânî ilim ve irfan olan marifet, salikin kalbine keşif veya ilham yoluyla geldiği gibi, mânevî ve iç tecrübelerle de öğrenilir. Tefekkür yolu ile bir şeyin idrak edilmesi veya bu yolla kavuşulan ilim anlamına da gelir ki, Gazzâlî'nin marifeti bu nevidendir. Marifet bilgisi, hakikati bilinip, gerçeği anlaşıldığından kalpte yer eder ve ruhta müessir olur (Hasan Akay, 1995: 286).

landıklarını, marifetin özündeki meselelerden ve kalp ilhamlarından hiç söz etmediklerini ve kalp temizliğini hiç dile getirmediklerini söyleyerek onları tenkit etti. Gazzâlî aslında şunu söylemekteydi: Bu kimseler, dinin hakiki özü olan takva, ihlas ve muhabbeti unutturuyor, nefis için tehlikeli olan şeyleri ihmal ediyorlar; hile-i şer'î denen birtakım usullerle halkı aldatma yolunu seçip dinin hükümlerini ucuz hilelerle satıyorlar. En büyük dini ilim olarak da, ihtilafli meseleleri görüyorlar.³

Gazzâlî, yaşadığı çağda İslam dünyasını oldukça etkilemiş olan ve tek değer olarak dünyada sadece akılı kabul eden filozofların fikirlerini benimseyen ve bunları neşreden hükemâyı da tenkit etti. Onların, kendilerini peygamberlerle bir tuttuklarını, dine ecnebî fikirler karıştırdıklarını, Aristo'nun fikirlerini dinin değerlerinden üstün tutup, Eflatun'un eskimiş düşüncelerini en güzel meta şeklinde yeniden satmaya çalıştıklarını söyledi. Gazzâlî, onların bu fikirleri yaymakla halkın iman harmanına şüphe ateşi attıklarını biliyordu.⁴

Gazzâlî'nin tenkit ettikleri arasında kelâm ilmi ile uğraşan mütekelimler de bulunuyordu. İlmî çalışmalarında *münâzara*⁵ denen bir tarz geliştiren bu zümrenin, bilimsel metod ve usulleri kendi rakiblerini aşağılamak için kullandıklarını; riya, kibir ve hasetle kirlenmiş oldukları halde kendi hallerine bakmayıp dine elbise dokumaya kalktıklarını; iman hakkında söylenmiş sözleri bilmeyi imanın şartı olarak yeter gördüklerini söylüyordu. Gazzâlî, onların kendi nefisleri ile uğraşmayıp bütün ömürlerini birbirleri ile mücadele etmekle geçirmelerini, hasımlarının ayıbını araştırdıkları halde fazilet furuşluk yapmalarını, kendi ayıplarını anlamada hoşgörüne ve bilmemezliğe sığındıklarını; hayat sermayesini, belki de hiç gerekmeyecek düğümleri çözmekle harcadıklarını fakat kendi yaratılışlarındaki düğüme göz ucuyla bile bakmadıklarını görüyor ve bunları açıkça söylemekten geri kalmıyordu.⁶

Halka vaaz ve nasihat vermekle toplum terbiyesinde ve eğitim sistemi içersinde mühim bir yer alan vâiz ve nasihler de onun tenkitlerinden kurtulmadılar. Ayıp, hata ve kusurlarını bu irşatçının dilinden kendi kulakları ile

3 Muhammed Gazzâlî (1939: C.I, "Kitâbu'l-İlm"); ayrıca bkz. *age.*, C. III, "Kitâbu zemmu'l-ğurûr".

4 *Age.*, aynı yer.

5 Kelâm ilminde münâzara sanatı, kelim âlimlerinin ileri sürdükleri delil ve fikirleri tetkik ederek, bu fikir ve delillerin konu ile münâsebeti bulunduğu veya bulunmadığını göstererek birbirlerine cevap vermeleri sanatıdır. Hicretin ikinci yüzyılından itibaren kelâm âlimleri kendi aralarında bir araya gelerek hakikate tam ulaşmak amacı ile, ileri sürdükleri fikir ve delilleri ilmî usullere uygun olarak tartışıp görüşür, ondan sonra iman ve itikade dair mevzularda tam bir fikre varırlardı. Mezhep imamı ve onların talebelerinin kendi aralarında çeşitli zamanlarda yaptıkları böyle fikir mübahaseleri meşhurdur.

6 *Age.*, aynı yer.

ışittiler. Riyakâr oldukları hâlde riyanın kötülüğünden bahsetmenin, ihlastan nasipleri olmadığı hâlde ihlas hakkında konuşmanın, kulağa hoş gelsin diye secili vezinli laflarla vakit geçirmenin, muhatapları çoşturmak ve vecde getirmek için ayrılık ve kavuşma hakkında beyitler okumanın, gerçekten hakka hizmet olmadığı gerçeğini duydular. Gerçekten de bu kimseler arasında, mutasavvıf görünebilmek için suflerin şüphe uyandırıcı sözlerini, sekir ve vecd halinde söyledikleri şatah ve tâmâtları⁷ dile getirenler az değildi. Bunlar, onun dediği gibi halkı Allah’a değil kendilerine çağırın, Allah’la olmaktan bahsedip fakat bir an yalnızlığa dayanamayan, şöhretin sakıncalarından bahsedip halkın ilgisizliğinden ve müridlerinin azlığından yakınan, ikbal ve halkın saygısı ile gönül eğlendiren kimselerdi. İnsan gönlünün mânevî ilaçlarını iyi tanıyor ve iyi methediyorlar, ama kendi kalplerindeki gizli yaraya sürmüyorlardı. Gazzâlî’ye göre bu halleri ile bunlar, insan şeytanlar ve insan kılığındaki iblisler ve insan yiyici kimselerdir. Nefesleri zehir yağdırmakta, tıpkı güz rüzgarı gibi ruhun taze fidanları olan gizli ve görünmez duyguları yakmaktadır.⁸

Mutasavvıf olmadığı halde mutasavvıf görünmeye çalışan ve kendilerini sûfî diyen kişiler, çeşitli aldanmalara müptela olmuşlardır. Bu kimseler, sâdik ve dürüst sûfîlerin kılığına girip, onların dış görünüşlerini taklit etmekte, başlarını önlerine eğip yüksek sesle ah çekmekte, yavaş ve yumuşak bir sesle konuşup omuzlarında seccade taşımakta ve ancak sema ve raks meclislerinde huzur bulmaktadırlar. Bunlar, sesli zikir yapar, yün elbise giyer ve ellerinde tesbih taşırlar. Bütün maharetleri, şeyhlerin ziyaretine gidip onların hâl ve sözlerini nakletmek ve bununla övünmekten ibarettir. Tam bir tembellek ve durgunluk içinde ömürlerini tekkelerde geçirerek helal yoldan rızık kazanmayı bir tarafa bırakan bu kimseler, âlim ve fakihleri yalanlayıp onlarla alay da etmektedirler. Bunlar, Allah’a yakınlıktan, vusulden ve onda fani olmaktan söz ederler.⁹ Ruh nurundan ve iman safiyetinden nasipsiz bu grup, din postuna oturmuş, helali de haramı da bir tarafa bırakmıştır. Herşeyi mübah görme ve gösterme tehlikesindedirler. Kendi zanlarına göre kalbin halleri ve gönlün inceliklerini araştırmakla öylesine meşguldürler ki, diğer uzuvların ibadetlerini unutmuşlardır. Ahlaklarını güzelleştirme ve temizleme ihtiyacı hissetmemekte, gazap ve şehvetin kendilerine hücum

7 Sufilerin vecd ve istiğrak halinde iken söyledikleri muvâzenesiz sözler. İstiğrak halindeki kişi, söylediği sözden mes’ul değildir. Ancak yanındakiler, dikkatli olmalı ve bu sözleri fıkıh ölçülere ile muvazene etmelidirler (Hasan Akay, 1995: 439).

8 Muhammed Gazzâlî (1939: C.III, “Kitâbu zemmu'l-ğurûr”; ayrıca bkz. *age.*, C.I, “Âfâtu'l- Mu-nâzara”.

9 *Age.*, C.II, s. 250.

etmesinden korku duymamaktadırlar. Onların cahillik ve bencilliklerine rağmen bazan sultanların ihsanlarına nail olmaları, bazan da tevekkül ismi altında hiç azık ve yoldaş almadan kendilerini çöle vurup mahvolmaya terketmeleri Gazzâlî'yi hiç şaşırtmaz. Bu hâlde iken bir sâlik, Allah yardım edip de sülûkunun başlangıcında bazı harikalara mazhar olursa, onu şaşkınlıkla vuslatın son mertebesi sayar ve çocukçasına o halin tatlılığı ile memnun olarak, *Enel-Hakk* demeye ve Allah'ın varlığını kendi cübbesi içinde görmeye başlar.¹⁰

Gazzâlî'nin dinî ilimlerdeki derinliği, tedris ve münâzaradaki başarısı, sözlerindeki doğruluğu, büyüklerin ve sultanların huzuruna çıkmaktan uzak durması, din görevlilerinin kusurlarını göstermedeki cesareti, nefis temizliğine, zühde, dünya lezzetlerine kanaate, akibetinden korkmaya ve kalbinin hâllerini araştırmaya teşvik eden saf aşkı ve harareti arzusu, onun sözlerini sağlam ve sevecen kıldı. Ders halkasına, birkaç muhalif dışında, kendisini izleyen ve ciddî seven büyük bir kalabalık topladı. Gelecek nesiller, bir ayna gibi onun söz ve davranışlarının nurlarını yansıttılar.

Yedinci yüzyılın "Vücudunun her telinde yüzbin Şemseddîn-i Tebrîzî asılı bulunan"¹¹ coşkulu ve yanık sûfisi Mevlânâ Celaleddin, mânevî özünde İmam Ebu Hâmid Gazzâlî'ye meyilliydi. Tefekkür dünyası ona yakındı ve ondan çok istifade etmişti. Bu iki büyük ruh arasındaki benzerlikler az değildir. Her ikisi de zamanlarının hürmet ve saygı duyulan birer din bilgini idiler ve ikisi de ince meseleleri anlayıp ifade etmede, söz serdetmede ve marifet bilgisi söylemede öyle güçlü idiler ki, etraflarında birçok öğrenci topladılar, minber ve medreseye yeni bir renk verdiler. Her ikisi de fetva makamını ve ders kürsüsünü işgal ettikleri gibi, zamanın emir ve beylerinin sevip saygı duydukları kimseler idiler.

Ebu Hâmid, otuzsekiz yaşında iken, hicrî 488 yılında, hilafet merkezi olan büyüleyici, şen, dinî ve edebî bilimler yuvası Bağdat şehrini, hacca gitmek ve Şam taraflarında uzlete çekilmek maksadı ile terketti. Bu diyarın bütün

10 Muhammed Gazzâlî (1939: C.III, "Kitâbu Zemmu'l-Gurûr"); *age.*, C.I, "Kitabu'l-İlm".

11 "Melikü'l-Müderresin Mevlânâ Şemseddîn-i Malatî rivayet etti ki, bir gün Hazret-i Mevlânâ'nın sohbetinde bulunuyorduk. Hazret-i Mevlânâ marifet dersi veriyordu. Ders esnasında fakirler sultanı Mevlânâ Şemseddîn-i Tebrîzî'nin sıfatlarını övmeye başlayarak, sayısız medihte bulundu. Müderris Bedreddîn Veled, o halde iken bir ah çekti ve "Ne yazık, ne aci!" dedi. Mevlânâ "Niçin ne yazık?" dedi. Bedreddin, "Hazreti Mevlânâ Şemseddîn'in hizmetine yetişemediğimiz için ne yazık?" dedi. O zaman Hazret-i Mevlânâ bir an susup hiçbir şey demedi. Sonra buyurdu ki, eğer Hazreti Mevlânâ Şemseddîn'in -Allah zikrini yüceltsin- hizmetine yetişemedi isen, babamın mukaddes ruhuna yemin ederim öyle birine yetiştin ki, onun her telinde yüzbin Şems-i Tebrîzî asılıdır ve onun sırrının sırrını anlamakta şaşkındır". Eflâkî (1959: C. I, s.101-102).

gurur, ihtişam ve bilimini Irak çocuklarına bıraktı. İlk sevgiliye geri dönmek ve kalbini bedeninin hakimiyetinden kurtarmak üzere bütün dünyevi ahbab ve sevgililere veda etti. Şam Camii'ne gitti. Uzun müddet onun minaresinde ikamet etti. Kapısını üzerine kilitleyip geçmişin muhasebesini yaptı. Kaybettiklerini kazanmaya çalıştı.

Aynı şekilde Mevlânâ da otuzsekiz yaşında iken, 642 yılında Tebrîz'den bir güneş doğdu. Bundan sonra onun bütün geceleri gündüz oldu. O, vakar ile seccadede oturan kimse, kendi deyimi ile mahalle çocuklarının oyuncağı¹² ve sema meclislerinin yanık gönüllüsü oldu.¹³ Bundan sonra, artık ne Gazzâlî önceki Gazzâlî idi, ne de Mevlânâ ilk Mevlânâ. Her ikisi de yeni bir suret giyindiler ve Müslüman halkın din ve irfanına yeni bir görünüm verdiler.

Şemseddîn isimli gizli bir mâneviyat kutbunun Mevlânâ'nın elinden tuttuğunu biliyoruz. Ama Gazzâlî'nin hangi füsün sahibine kapıldığını bilmiyoruz. Gazzâlî'nin işaretleri, sülukunun başlarında iken irfân ehli âriflerden bazıları ile istişaresi olduğundan daha fazla malumat vermiyor.¹⁴ Onu uzlete iten en

12 Bu ifade, Mevlânâ'nın bir rubaisinden alınmıştır:

میخورهء بزم و باده حوٲم کردی

زاهد بودم ترانه گویم کردی

بازچهء کودکان گویم کردی

سجاده نشین با وقاری بودم

“Zahid idim, terâne söyleyici yaptın beni. Eğlence meclisinin şarap içicisi ve ayaşı yaptın beni.

Vakar ile seccadede oturdum. Mahalle çocuklarının oyuncağı yaptın beni”. Mevlânâ Celâled-dîn-i Rûmî (1372:1484).

13 Bu ifade de Mevlânânın şu beytinden alınmıştır:

سوخته جان و روانان دیگرند

موسیا آداب دان دیگرند

“Feryad çekenler, edeb bilen başka birileridir; yanık gönüllü ve yanık ruhlu başka kimselerdir”.

Bunu teyd eden bir de hikaye vardır: “Bir gün halifeler sultanı, sıdk ve safâ kaynağı Hakkın ve dinin kılıcı –Allah onun aziz ruhunu pâk etsin– şöyle rivayet etti ki? Bir gece büyük bir semâ’ meclisi vardı. Semâdan sonra Şeyhin mübarek göğsünü ovalıyordum. Sordum: Hazreti Hudâvendigâr, muhaddis şeyh Sadreddîn’in huzurunda ona son derecede saygı gösteriyor ve edebe riayet ediyorsunuz. Acaba o, bu yolda (tasavvufta) muhakkik mi yoksa mukallid midir? Buyurdu ki, Allah’ın sırrının âyinesi olan düşmanlık bulunmayan göğsüme yemin olsun ki, mukallidtir. Vallahi sizin muhakkikliğinize göre o mukallidtir. Buyurdu, insan için iki büyük alamet vardır. Biri sahiden bilme, ikincisi kendini oyalama. Bazıları için sahiden bilme vardır, kendini oyalama yoktur. Bazıları için de oyalama vardır, sahiden bilme yoktur. Bunun her ikisine de sahip olan kimseye ne mutlu.” Eflaki (1959: I, 471).

14 Enbiya ve evliyanın birden keşiflerinin açılıp, nefislerinin yücelerek kendisi için mümkün olan kemale ermesi, ilim öğrenmekle değil, dünyayı terk edip, onun ilgi ve alakalarından yüz çevirerek bütün gayreti ile Allah’a yönelmek iledir. Kim Allah için varsa, Allah da onun için vardır. Bir vakit bu yola süluk etme arzusu bende uyandırdığı zaman, bir sūfîyi metbu ve öncü kabul ederek *Kur’an* okumaya önem vereyim mi diye ona danıştım. O beni bundan men etti ve dedi? “Bunun yolu, kalbin ailene, çocuğuna, malına, memleketine, ilme ve rütbeye iltifat etmeyecek şekilde dünyadan tamamen alakasını koparman, sonra bir köşede nefsinle başbaşa kalmandır.” M. Gazzâlî (1964: 222).

büyük etken ve sâikin kardeşi Ahmed-i Gazzâlî olduğunu söyleyenler, bu es-rarengiz değişimin mutlaka ânî bir darbeden ileri gelmiş olduğuna inanırlar. Ağır riyâzetler ve helalleri bile terkedip dinin esas ve emirlerine bağlanmak, semâ'ın câiz olduğunu söylemek, geceleyin kalkmak ve az yeyip, az uyumak da bu iki büyüğe birbirleri ile daha fazla benzerlik kazandırmaktadır.

Bütün bunlara rağmen, kendinden geçmişlerin başı, fikir sazlığında ateş yandıran,¹⁵ kahramanca aşkın öğreticisi, vesveseleri yakan¹⁶ Mevlânâ Celâleddîn, bilgece delilikleri meslek edinmişti.¹⁷ Sözlerinde kavuşmadan ve aşktan söz ediyordu.¹⁸ Bütün dünyaya aşk dağıtan bir

15 وی آتش افروخته در بیشهء اندیشه ها

ای رستخیز ناگهان وی رحمت بی منتها

"Ey ansızın gelen yeniden diriliş, ey sonsuz rahmet; ve ey düşünceler sazlığında ateş yakan..."
Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî (1372:1).

16 ترس مویی نیست اندر پیش عشق جمله قرباند اندر کیش عشق
عشق وصف ایزدست اما که خوف وصف بنده مبتلای فرح و خوف
زاهد با ترس همی تر یا عاشقان پراتر از باد صبا
کی رسند این خائفان در گرد عشق کآسمان را پست سازد درد عشق

"Aşk önünde kıl kadar korku olmaz. Aşk mesleğinde herkes kurbandır.

Aşk Tanrı sıfatıdır, korku ise beline ve karnına hizmetkâr olanların sıfatıdır.

Zahid korku ile tabana kuvvet kaçır. Aşıklar ise saba yelinden daha süratlidir.

Bu korkaklar aşkın çevresine nereden ulaşsınlar. Çünkü aşk derdi, gökyüzünü bile alçaltır."

Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî (1940: C. V, "Haline muvafik söz söyleyip, söylediği söz iddia olmayan kimsenin beyanındadır".

بز زبند وسوسه عشق است و بس ورنه کی وسواس را بسته است کی؟

"Vesveseyi zapteden yalnız aşktır. Yoksa, başka türlü, şüpheleri kim nasıl bağlamış ki?"

Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî (1940: C.V, "Bir Cebriyeci ile sünnet müslümanın hikâyesi".

در ره معشوق ما نویسندگان را کار نیست جمله شاهانند آنجا بندگان را بار نیست

"Bizim sevgilimizin yolunda korkakların işi yoktur. Orada olanlar hep şahlardır, kölelere yer yok."

Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî (1372: I, 231).

17 جان من بستان تو ای جان را اصول زآنکه بی تو گشته ام از جان ملول

عاشقم من بر فن دیوانگی سیرم از فرهنگ و از فرزانیگی

"Canımı al sen, ey canın aslı. Çünkü sensiz, candan bezmişim.

Dîvânelik derecesinde âşıkım ben . Bilgiden de akıldan da doymuşum."

Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî (1940: C. III, "Kuş ile avcının tartışması").

18 "Şöyle nakledilir ki? Bir gün Hazreti Mevlâna buyurdu, ilâhî hikmet sâhibi Üstâd Senâî ve Hazreti Ferîduddîn-i Attâr –Allah ikisinin de ruhlarını mübârek etsin– büyük din bilgini idiler. Fakat daha çok ayrılıktan söz ettiler. Ama biz, bütün sözümüzü kavuşma üzerine söyledik..."
Eflâkî (1969: I, 220).

"Ve yine anlatılmıştır ki? Bir gün Hazreti Sultan Veled –Allah ruhunu mübarek etsin– bu zamanda ne güzel günler geçirmekteyiz ve inkar edenlerin kuvveti yok, diye zâmâneyi övüyordu. Hazreti Mevlânâ buyurdu ki: Bahâeddîn, bunu niçin söyledin? Dedi: Geçmiş devirlerde Mansur "Ene'l-Hakk" dediği için onu idam ettiler. Bir kaç defa Bâyezîd-i Bistâmî'yi öldürmeye teşebbüs ettiler. Hazret-i Hudâvendîgâr tebessüm ederek buyurdular: Onlar aşıklık makamında idiler ve aşıklar belâ çekmelidir. Biz ise sevgili makamındayız. Sevgili daima hükmeder ve ona itaat edilir..."
Eflâkî (1959: I, 466-67).

kalbe sahipti.¹⁹ Aşk neşesi ve huzuru,²⁰ gamın kanının dökülmesi²¹ ve endişelerin boynunun vurulması²² için fetva veriyordu. Kendinden geçerek ve dünya denilen zindanda nârâlar atarak ebediyet âlemini karıştırıyordu. Kendinden geçtiği zamanlarda, edebe uygun davranamıyor,²³ sevgilinin benini tarif ederken içi içine sığmıyordu.²⁴ Gazzâlî ile aralarında fersah fersah mesafe vardı. Çünkü uzun yıllar nefsi ile güreşiyor, üzüntü ve pişmanlıkta boğuluyordu. Nefse yenilme korkusu, onun sevincini acılaştırıyordu. Sev-

- 19 فراختر زفلک گشت سینه تنگم لطیفتر زقمر گشت چهره زردم¹
شراخانهء عالم شده است سینهء من هزار رحمت بر سینهء جوان مردم
“Felekten geniş oldu daracak göğsüm, ve sararan yüzüm aydan daha parlak. Sinem şaraphane oldu aleme; genç ve yiğit göğsüme binlerce rahmet.” Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî (1372: IV, 56).
- 20 مادرم بخت بدست و پدرم جود و کرم قرح بن الفرح بن الفرح بن الفرحم
مرد غم در فرحش که جیز الله عزاک آن چنان تیغ چگونہ نزند گردن غم؟
“Annem yaver giden bahttır ve babam cömertlik, kerem, Sevinç oğlu sevinç oğlu sevinç oğlu sevincim ben. Gam onun sevincinde öldü, üzüntünü giderdi Allah, Öylesi bir kılıç gamın boynunu nasıl kesmesin?” Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî (1372: IV, 9).
- 21 باده غمگینان خورند و ما زمی خوش دل ترم رو به میوسان غم ده ساقیا ایفون خویش
خون ما بر غم حرام و خون غم بر ما حلال هر غمی کو گرد ما گردید شد در خون خویش
“Badeyi üzüntüsü olanlar içer, biz şaraptan memnunuz. Ey sâkî, gam mahpuslarına yüzünü dön. Bizim kanımız üzüntüye haram ve üzüntünün kanı bize helaldir; bizim çevremizde dolanan her bir gam, kendi kanına girer”. Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî (1372: III, 98).
- 22 می ده گرافه ساقیا تا کم شود خوف و رحا گردن بز اندیشه را ما از کجا تو از کجا
امروز مهمان تو ام مست و پریشان تو ام بر شد همه شهر این خیر کامروز عیش است الضلا
“Korku ve umudun az olması için hesapsız mey ver sakî. Endişenin boynunu vur, o nerede biz nerede. Bugün senin misafirnim, senin sarhoşun ve senin perişânım. Bugün yaşama günüdür, haydin namaza haberi bütün şehri doldurdu.” Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî (1372: I, 27).
- 23 در چنین مستی مراعات ادب خود نباشد ور بود باشد عجب
جمع صورت با چنان معنای ژرف نیست ممکن جز ز سلطان شگرف
“Böylesine sarhoşken edebe uyabilmek mümkün değildir. Olsa da garip olurdu. Böylesine derin manalarla suret bütünlüğü (sağlamak), muktedir Sultan’dan başkasına mümkün değildir.” Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî (1940: C. III, “Arkadaşları arasında kimseyi korumayan adamın beyanı Hakkında”).
- 24 یک زمان بگذارای همره ملال تا گویم وصف حالی زان جمال
در بیان ناید جمال حال او هر دو عالم چیست عکس حال او
چونکه من از حال خویش دم زیم بنطق من خواهد که بشکافد تنم
“Ey arkadaş, bir müddet hüznü bırak ki sana o güzelliğin benlerinin nasıl olduğunu söyleyeyim. Onun güzelliğinin nasıl olduğu dile gelmez. İki âlem nedir (bilir misin)? Onun beninin yansıması... Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî (1940: II, “Allahu teâlânın meleklere fikirlerini sorması”).

gili makamına (mahbûbiyet) ermenin verdiği korku ruhunu doldurmuştu.²⁵ Sıkıntı ve endişe hassas kalbini incitiyor, cesaret, aşk ve kavuşma yerine, sözlerinde korku, temkin ve çekinme duygusu dalgalanıyordu.²⁶ Daima nefsin acizliğine rağmen şeytanın hilelerine yenilmemeyi düşünüyor; nefsin vesveselerine karşı, sürekli mücadeleden başka yol tanımıyordu.²⁷ Amel ilmi hakkında az konuşuyor, kalemine kendisine keşfolunan sırların ifşası için izin vermiyordu.²⁸ Nefsin âfetlerine ve yaralarına, bir araştırmacı ve doktor nazarı ile bakıyor, merhem sürüyordu. Birbirine düğümlenip ip gibi dolanmış meseleri, iyilikler ile fenalıkları birbirinden çözüyordu. Güzellikle ve bir öğretmen edası ile çirkinliklere kızıyor, onları kötülüyor ve suçluyordu. Her şeyi, yumuşaklık ve sükunetle düzene sokuyordu. Müsâmahayı yaymaya çalışıyor, âni çıkışları, hiddeti ve heyecanı dünya ehlinin işi biliyordu.²⁹ Hatta

25 “Kim nefsinin zayıflık ve acizliğini bilirse, kendini islah edemeyeceğini (yani kendini beğenmeyi yok eder), bunun ancak Allah’ın elinde olduğunu bilir. Kim Allah’ın sınamasından kendini emniyette hissederse, gerçekten zarardadır. İnsanın tutması gereken yol, bütün bunların Allah’ın fazlından olduğunu görmesi, Allah’ın sınamasından emin olmadan ve son nefes tehlikesini unutmadan korku hâlinde bulunmasıdır. Bu, sıratı aşmadıkça kaçışı olmayan ve kurtuluşu bulunmayan bir tehlikedir. Bu, Allah velilerinin kalbinden asla korku ve sakınmayı uzaklaştırmaz. Allah’tan yardım, muvaffakiyet ve hüsnü hâtime niyaz ederiz. İş, ancak bittiği zaman başa çıkmış olur. Gazzâlî Muhammed (1939: III, 414).

Ve yine Aynı anlamda? “Muhammed aleyhissalatu vesselâmi bir vesile edinmeden en yüce mertebeye çıkarıcı şey, daha o vücuda gelmeden ondan sadır olmuştur. Ebu Cehil’i aşağıların aşağısına indiren şey de daha o vücuda gelmeden ondan sadır olmuştur. Gazzâlî Muhammed (1939: IV, 159).

26 “ Bu kitabı (*İhya*), ola ki ömrünün sonlarında boyun eğer diye, ilim taliplisinin öğrenmesi ümidi ile telif ettik. O Allah’tan korkutma, âhirete meylettirme ve dünyadan sakındırma ile doludur.” Gazzâlî Muhammed (1939: II, 237).

27 Nefsin hileleri ve şeytanın desiseleri üzerinde durmak için, (şimdilik) muâmelata dair bilgilerden sarf-ı nazar ediyorum. Bunu bilmek her kul için farz-ı ayndır. Fakat herkes bunu öğrenmeyi ihmal etmektedir. İnsan, kalbine gelen düşüncelere sed çekmedikçe vehimlerin artmasından kurtulamaz. Karanlık bir evde yalnızlık, duyguların kapılarını kapatır. Ailesinden ve malından soyutlanmak, içten gelen vesveselerin giriş yollarını azaltır. Fakat bununla birlikte, kalbde cereyan eden tahayyüllerdeki dahilî girişler baki kalır. Bu da ancak kalbi Allah’ın zikri ile meşgul etmekle önlenir. Sonra kalb, kendi kendini Allah’ın zikrinden çekmeye, çekişmeye ve kendini eğlendirmeye devam eder. Bu durumda onunla mücâhede etmek gerekir ve bu mücâhede, insan ölmedikçe son bulmaz. Çünkü hiçkimse, yaşadığı müddetçe şeytandan kurtulmaz. Gazzâlî Muhammed (1939: III, 30).

28 Ahirete yönelten ilim, muâmele ilmi ve mükâşefe ilmi diye iki kısma ayrılır. Mükâşefe ilmi derken, sadece bilinenin keşfini kast ediyorum. Muâmele ilmi ile de, keşifle birlikte, kendisi ile amel edilen ilmi kast ediyorum. Bu kitaptan maksat, kitaplarda anlatılmasına izin verilmeyen mükâşefe ilmi olmayıp, sadece muâmele ilmini bildirmektir. Gazzâlî Muhammed (1939: I, 3-4).

29 Hüzün, kırılmışlık, eziklik ve suskunluk, yakîn duygusunun neticelerindedir. Yakîn sahibi bu halleri, görünüşünde, giyinmesinde, davranışlarında, huy ve hareketinde, susması ve konuşmasında gösterir. Sözü ardı ardına söylemek, çok ve bol gülmek, şiddetli davranmak ve konuşmak, bunların hepsi de kibrin, kendini emniyette hissetmenin, Allah’ın

aşk hakkında söz söylediğinde bile, pervasız davranmıyor, sükun ve vakarını kelimelere döküyor, sözün ateşini edeb suyu ile söndürüyordu.

Onun sözlerinde, o âşıkâne feryad ve çılgınlardan, sarhoşane ve dinden çıkarıcı iddialardan eser yoktur. Eğer, üslubu onun halka heyecan veren günlerindeki konuşmalarını hatırlatan bir miktar nadirattan sarf-ı nazar edip, hasım ve rakibi alaya alan³⁰ kaleminin arasına yaptığı çıkış ve kararsızlıkları görmezden gelirsek, kükre ve patlamasını dizginlemiş bir yanardağ görürüz. Aynı ateşin derinliğinde, kevser havuzu gibi leziz ve ferahlık veren tatlı bir su süzülür.

Mevlânâ'ya nasip olan dinî bilgilerin her dalında, Gazzâlî'nin ondan daha fazla kısmeti bulunduğu şüphe yoktur. O, Mevlânâ'nın da tastik ettiği gibi “Âlemlerin Âlimi” idi.³¹ Mevlânâ, tefekkürünün bir kısmını ondan almış veya onunla aynı düşünmüştür. Mevlânâ'yı Gazzâlî'den ve diğer âriflerden ayıran, onun ateşin ruhu ve sözleridir. Mevlânâ, yalnızca ateşin sıfatlı biri değildi. Bir derman sunucu makamında bulunmak hesabı ile aşk ateşinden daha tesirli bir ilaç bulunmadığına da inanıyordu. Gazzâlî su ile derman verirken, Mevlânâ ateşten ilaç yapıyordu. Ruhun şuh elbisesini Gazzâlî, su ile yıkamak istiyor; Mevlânâ, kirlerinin yanıp safiyet ve tazeliğini kazanması için aşk ateşine bırakıyordu.³² Gazzâlî, vesveseci şeytanı zikir zinciri ve mücadele ile bağlamak isterken,³³ Mevlânâ, aşk yolunu savunuyordu. Gazzâlî'nin, düşünce ve mantık ile çözmek istediği açılması

cezalandırmasından gaflette bulunmanın ve gazabının şiddetli olduğunun alametidir. Bu da, Allah'tan gafil olan ehl-i dünyanın adetidir, onu bilen âlimlerin değil. Gazzâlî Muhammed (1939: I, 75).

30 Gazzâlî Muhammed (1939: C.I, Üçüncü Fasil, “İnanmanın Esasları (Allah'ın kelamı bahsi)”.

31 “Aynı şekilde buyurdu: İmam Muhammed Gazzâlî rahmetullâhi aleyh, âlem denizinden sisi kaldırıp ilim bayrağını yükseltmiş, herkese rehber ve âlemlerin âlimi olmuştur. Ama keşke Ahmed-i Gazzâlî gibi, biraz da aşk sahibi olsaydı daha güzel olurdu. İlahî yakınlık sırrını, Ahmed gibi bize bildirirdi. Çünkü âlemde aşk gibi bir üstat, mürşid ve kavuşturucu yoktur.”

“Aşk seç aşkı seç ki seçilmiş olasın,

Aşk sana altın gibi bir fikir bağışlasın.” Eflâkî (1959: I, 219-20).

32 هر که را جامه ز عشقی چاک شد او ز حرص و عیب کل پاک شد

مرحبا ای عشق خوش سودای ما ای طیب جمله علهای ما

“Kimin elbisesi aşktan dolayı yırtıldıysa, o hırs ve ayıptan tamamen temizlenmiştir.

Hoş geldin, ey bizim güzel sevdamızın aşkı ve bütün dertlerimizin tabibi”

Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî (1940: C. I, Mukaddime).

33 پوزند و سوسه عشق است و بس ورنه کی وسواس را بسته است کس؟

“Vesveseyi zapteden yalnız aşktır. Yoksa, başka türlü, şüpheleri kim nasıl bağlamış ki?” Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî (1940: C. III, “Cebriyeci ile sünnî mü'minin hikâyesi”).

güç “Cebriye” ve “Kaderiye” düğümünü³⁴ Mevlânâ, aşk ile çözüyordu.³⁵ Aşk derdinin, Mevlânâ’ya mütekellimane sual-cevap izni vermediğini bir yana bırakırsak,³⁶ filozofane ve mütekellimane düşünenleri ilzam etmekte, o da Gazzâlî’nin tarzını beğenip övüyor; filozofun dolaşık şüphelerini halis imana zıt görerek, safi kalp bir mü’mini ona yeğ tutuyordu.³⁷ Filozof ile cidale kalkışmak yerine, susamışlara su yetiştirmeyi düşünüyordu. Bütün dünyadan sadece rebabı seçip, semâi hoş görmüştü. Fetva makamında bulunanların onu kınamalarının asıl sebebi de bu idi. Fakihlerle asla savaşıyor, zamanın dünya arzulusu ve makam sevdalısı fikhîçilerine açık açık bir şey demiyordu. Gazzâlî gibi, onların yaptıklarını nefsin âfetleri ile tahkir etmiyordu. Tasavvufun meselelerini, tabii bilimlerle aynı görerek küçümsüyor, yalnız fikhî bunlardan ayrı tutarak ona büyük saygı gösteriyordu.³⁸ Biz bu

34 Gazzâlî Muhammed (1939: C.IV, 254 vd).

35 لفظ جبرم عشق را بی صبر کرد
وانکه عاشق نیست حبس جبر کرد
این معیت ما حق است و جبر نیست
این تجلی مه است این ابر نیست
ور بود این جبر جبر عامه نیست
جبر این امارهء حسود کامه نیست

“Cebir meselesi, aşkıyı ihtiyarsız bir hale getirdi, sabrımı elden aldı. Aşık olmayansa cebri hapsetti.

Halbuki bu, Hakla beraberlik ve birliktir, cebir değil... Bu ayın tecellisidir, bulut değil. Cebir bile olsa, herkesin bildiği cebir.. yalnız kendi menfaatini gözeten nefs-i emmârenin cebri değil.” Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî (1940: C. I, “Ömer ile Kayser Elçisinin Hikâyesi”).

36 گر شوم مشغول اشکال جواب تشنگان را چون توام داد آب

36 “Eğer müşkil meseleler ve cevapları ile meşgul olursam, susuzlara nasıl su verebilirim?” Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî (1940: C.I, “Arabî ile Halifenin Hikâyesi”).

37 فلسفی منگر شود در فکر و ظن
گو برو سر را بدان دیوار زن
هرکه را در دل شک شک و پیچانی است
در جهان او فلسفی پنهانی است
فلسفی کو منکر حننه است
از حواس انبیا بیگانه است
بیشتر اصحاب جنت ابلهاند
تا ز شر فلسوفی می رهند

“Filozof, fikir ve zannınca(direğin ağlamasını) inkar eder. Ona de? Sen var, başını o duvara vur! Kimin gönlünde şüphe ve dolaşıklık varsa, o kişi gizliden filozoftur.

Hannâne direğinin ağlamasını inkâr eden filozof, peygamberlerin duygularından habersizdir.”

Cennet ehlinin oğunluğu, saf kalpli kimselerdir. Onlar felsefenin şerrinden kurtulurlar. Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî (1940: C.I, “Vahiy Kâtibinin Dinden Çıkması”).

38 خردده کایهای علم هندسه
یا نجوم و علم طب و فلسفه
که تعلق با همین دنیااستش
ره به هفتم آسمان بر نیستش
این همه علم بنای آخرست
که عماد بود گاو و استرست
علم راه حق و علم منزلش
صاحب دل داند این را با لش

“Hendese bilgisinin en ince noktalarını bilir, yahut nücum, tıp ve felsefe bilgilerini elde eder. Çünkü onun ancak bu dünya ile alakası vardır. Yedinci kat göğe çıkmaya yolu yoktur.

Bütün bu bilgiler, ahır kapısı yapmaya yarar. Ahır ise, öküzle devenin varlığına destektir. İlim, Hakk yoludur ve onun için menzildir. Bunu gönül ehli kimse mi, yoksa onun kalbi mi bilir?”

makalede, Mevlânâ'nın İhyâ'dan almış olduğu ve kendi yerlerinde güzelce araştırıp istihraçta bulunduğu hadislerle ilgili olmadığımız gibi, diğer kısas ve temsiller ile de ilgili değildir. Yine sufilerin, tasavvufun bütün aslı kaynaklarında bulunan yaygın düşünce ve öğretileri, sülûk yoluna adım atmak, tevbe, ihlas, şükür, züht, fakr vs. gibi meziyetleri ile ahlaklanmak ve din büyükleri olan meşâyih'in edebi ile edeblenmeye de işarette bulunmayacağız. Biz temel olarak, içlerinde etkileşimin kuvvetle görüldüğü Mesnevî'den alınma örnek beyitler ile Gazzâlî'ye has düşünceler veya ona ait olup da Mevlânâ'nın kullandığı tabir, kelime ve terimler üzerinde duracağız. Yine Mevlânâ'dan, sanki doğrudan Gazzâlî'ye yöneltilmiş gibi bazı tarzlara veya her ikisinin anlam ve yorumlarındaki zıtlıklara işaret edeceğiz. Bunu yaparken de Mevlânâ'nın *Mesnevî'si* ile Gazzâlî'nin *İhya u Ulûmi'd-Dîn* adlı eserini esas aldık.

1. Gazzâlî ve Mevlânâ'da Tabii İlimler, Sebep ve Vasitalara Bakış

Gazzâlî, astroloji ilmini yererken açıklama ve yorumlarında, bazı esas ve deliller getirmiştir. Bunlardan ilki olan birinci delili, sadece astroloji ilmine has olmayıp, bütün tabii bilimleri kapsar. Beşerin aklî ve tecrübî çabalarının mahsulü olan talî ilimlere “sebep bilgisi” diyerek, bu ilimlerin insan için gizli tehlikeler içerdiğini varsaymaktadır. Bu tehlikeler, sebepleri görmekle insanın gerçek müessir olan Allah'ı unutarak kasr-ı nazara düşmesi, rabita ve vasıtalar bulmakta boğulmasıdır. Bu durum, mânevî bir keyfiyet kazanamamış nefislerde vehmi kuvvetlendirerek, zihni sebeplerin Yaratıcısına yönelmekten alıkoymaktadır. Sanki sebepler olan ipler iş yapmakta, ipin ucunu tutan ve ipi oynatan iş yapmamaktadır ?

“Zayıf olanın, vasıtalara karşı nazarı kısadır. Köklü bilgiye sahip âlim, güneş, ay ve yıldızların kusurlardan beri olan Allah'ın emrine itaatte olduklarını anlar. Halkın çoğunluğunun nazarı, yakınında bulunan âdi sebeplere karşı kısadır.”³⁹

Mevlânâ ise der:

آن مبدل بین وسایط را بمان	کز وسایط دور کردی ز اصل آن
واسطه هر حافزون شد وصل جس	واسطه کم ذوق وصل افزونترست
از سبب دانی شود کم حیرت	حیرتی که ره دهد در حضرتت

Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî (1940: C. IV, “Allah melekleri yarattı... hadisinin Tefsiri”).

39 Gazzâlî Muhammed (1939: I, 30).

“Vasitaları o değiştirici olarak gör, kal. Çünkü vasitalardan dolayı, onun aslından uzak kalırsın.

Nerede vasıta çoğalırsa, kavuşma uzar. Vasıta az olunca, kavuşmanın zevki artar.

Sebebden dolayı, sana huzura yol bulduran hayretin azalır, bilir misin?⁴⁰

چشم بند خلق جز اسباب نیست هر که لرزد بر سبب ز اصحاب نیست

“İnsanın gözünü bağlayan, yalnız sebebler değildir. Sebebin üzerine titreyen, yakınlık ehli değildir.”⁴¹

این سببها بر نظرها پرده هاست که نه هر دیدار صنعش را سزاست

“Bu sebebler, nazarlara perdelerdir. Onun her işini görmeye layık değildirler.”⁴²

Aynı durum için Mevlânâ'nın sözü, birçok mazmun zenginliğine sahiptir. Gazzâlî, yalnızca bir çeşit fikrî yanılmaya dikkat çekmekte ve bizi, sâde düşünmekten sakındırmaktadır. Ama her yerde âlimâne değil de âşıkane bir bakış ve hayretle sevgiliyi tefekkür eden Mevlânâ sebep bilimini, sebep türeten, sevgiliden uzaklık, vasıtalara sarılma, kesrette boğulma ve kavuşmaktan mahrumiyet sayar. Diğer bir deyişle, insanın bu tarzı seçerek Allah'a vusul talebi, âşıkane bir isteme şekli olmadığı gibi, hatta doğruya götüren ilim bile değildir. Objeler ile bütünleşmedir. Bu yüzden her çeşit ilim, nihayetinde bir tür perdedir ve vusul için çaresiz yırtılmalıdır.

Gazzâlî, şahsa fayda getirmeyen ilmi yererek, onları yol kesici ve zararlı görür. Ancak onun söylediği bu faydasızlık terimi, mutlak ve izafi olup her şahsa göre değişiklik göstereceği unutulmamalıdır. “İnsanların onlardan bahsetmekten sakınması ve dinin söylediği şeye dönmeleri gerekir. Nice kimseler bu ilimlere dalmış ve onlardan dolayı zarara uğramıştır. Eğer onlara dalmamış olsalardı, mânevî hâlleri daha iyi olurdu.”⁴³ demesi, *Mesnevî*'nin aşığıdaki beyitlerini hatırlatmaktadır?

ای بسا علم و ذکاوات و فطن گشته رهرو را جو غول و راهزن

“Nice bilgi, zekâ ve anlayış vardır ki, yol alanlar için dev ve yol kesici gibidir.”⁴⁴

چون مبارک نیست بر تو این علوم خویش را گولی کن و بگذر ز شوم

احمقیم بس مبارک احمقیست که دلم با برگ و حاتم منقی است

40 Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî (1940: C. V).

41 Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî (1940: C. VI).

42 Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî (1940: C. V).

43 Gazzâlî Muhammed (1939: I, 30).

44 Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî (1940: C. VI).

گر تو خواهی کت شقاوت کم شود جهد کن تا از تو آن حکمت رود
عقل قربان کن به پیش مصطفی حسی الله گو که الله کفی

“Bu ilim sana yaramayınca, kendini bir göl yap (toparlan) ve uğursuzdan vazgeç.

Benim safdilligim, mübarek bir safdilliktir. Çünkü kalbim ahiret azığı düşüncesinde ve gönlüm Allah korkusundadır.

Eğer sende bedbahtlık azalsın istiyorsan, edindiğin ilmin kendinde hikmete dönmesine çalış.

Mustafa'nın önünde aklı kurban et; “Hasbiyallah” de, çünkü Allah yeter.⁴⁵

2. Hakikat İlmîni Herkese Öğretmeli mi?

Bilim eskiden beri fena düşünceli kimseler elinde bir silah gibi kullanılmış ve bunun hem onlara hem diğer insanlara büyük zararları olmuştur. Gazzâlî ile Mevlânâ, ilmin faydasına inanırlar ama, her ilmin herkese öğretilmesine taraftar olmazlar.

Gazzâlî: “İlim, silah gibidir. Hayır için faydası, kılıcın savaşlardaki faydası gibidir. Bu yüzden alışverişte, ahvalinin karinelerini bilerek onun yardımı ile eşkiyalık yapmak isteyen kimseye verilmez.”⁴⁶

“Sultanların yakınlığını kazananlar, bunu haram malla mescid ve medreseler yaparak sağladılar. Fena âlimlerin sultanlara yakınlaşmaları ise, sefih ve fîsk u fücurla uğraşan şerir kimselerin ilimlerini öğrenmeleri iledir. Keşke, eşkiyaya silah verip ona binek ve techizat sağlayarak maksatlarına ulaşmalarına yardım ederken cömertlik ve eli açıklık yaptım diyen kimselere şiirle cevap verebilseydim. İlim bir silahtır. Onunla şeytana ve Allah'ın düşmanına karşı savaşılır. Bazan da onunla Allah'ın düşmanına yardım edilir. İşte bu ilim boştur”.⁴⁷

Mevlânâ:

تا ز تو راضی شود عدل و صلاح	از دست دیوانه سلاح
دست او را ورنه آرد صد گزند	چون سلحش هست و عقلش نبیند
دادن تیغ است دست راهزن	بد گهر را علم و فن آموختن
به که آید علم ناکس را به دست	تیغ دادن در کف زنگی مست
فتنه آرد در کف بد گهران	علم و مال و منصب و جاه و قران

45 Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî (1940: C. VI).

46 Gazzâlî Muhammed (1939: I. 72).

47 Gazzâlî Muhammed (1939: IV, 349-50).

“Makam sahibi olmak, delinin elinde silahtır. Senden hoşnut olduğu sürece adalet ve barışla yaşar.

Silahlı olup da akli bulunmayan kişinin elini kolunu bağla; yoksa yüz zarar eştirir.

Mayası bozuğa ilim ve marifet öğretmek, eşkiyanın eline silah vermektir.

Sarhoş zencinin eline kılıç vermek, aşağılık kimsenin ilim elde etmesinden daha iyidir.

İlim, mal, mevki, makam ve kudret, mayası bozuğun elinde fitneye döner”.⁴⁸

3. İbadetlerde Ruhsatlarla Amel

Ruhsatlar, insanın amel ve ibadetini yaparken karşılaşacağı zorluklar karşısında müracaat edebileceği kolaylıklardır. Ancak insan tembelliğin sevki ile kendini sık sık zorluk karşısında saymamalı ve bu ruhsatlara başvurmamalıdır. Ruhsatların en iyi nasıl, ne zaman ve kimler tarafından uygulanabileceği ilmine sahip olmak gerekir. Bunu da en iyi, dinde ehliyet sahibi kimseler bilir ?

Gazzâlî: “Bazı zayıf kimseler, kuvvetlilerin zayıflardan farklı görevleri olduğunu bilmeden, onlar hakkında rivayet edilen ruhsatları uyup uygulamanın caiz olduğunu düşünürler. Onlarda görülen bu ruhsatlar, görenlerce tembellik ve gevşeklik olarak algılanır. Oysa bu, şuhud ve huzur halinin ta kendisinde kalbin Allah ile bağlanmasıdır ve devam edilmesi en faziletli ibadet olan zikrin gerektirdiği içindir. Zayıf kişi, bu zahiren gördüğüne bakarak kuvvetliye benzemeye çalışır (hataya düşer).”⁴⁹

Mevlânâ:

گر خورد آن زهر قاتل را عیان	صاحب دل را ندارد آن زیان
هان مکن با هیج مطلوبی مری	گفت پیغمبر که ای طالب جری
رفت خواهی اول ابراهیم شو	در تو نمودی است آتش در مرو
سر نخواهی برد اکنون پای دار	ای مری کرده پیاده یا سوار

“Gönül ehli için, o öldürücü zehri âşıkâre içse de ziyan yoktur.

Peygamber buyurdu? Ey korkusuz talip! Sakın, hiçbir talep için riyakarlık etme.

Senin içinde bir Nemrud vardır. Ateşe gitme! Gitmek istersen (de), önce İbrâhim ol (öyle git!).

48 Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî (1940: C. IV, “Mescid-i Aksa'nın Bir Köşesinde Keçiboynuzu Yetişmesi”).

49 Gazzâlî Muhammed (1939: I, 51).

Kâmil kişi toprağı tutsa, altın olur. Nakis kimse altın kesse, toprak olur. Ey atlıya riyakarlık eden, şimdi ebediyete ermek istemiyor musun?”⁵⁰

گر ولی زهری خورد نوشی شود ور خورد طالب سیه وشى شود
“Veli, zehir içse âfiyet olur. Eğer tâlip içse, kapkara kesilir.”⁵¹

هان و هان ترک حسد کن با شهان ور نه ابلیسی شوی اندر جهان
کو اگر زهری خورد شهدی شود تو اگر شهدی خوری زهری بود
تو رعیت باش چون سلطان نه ای خود مر آن چون مرد کشتیبان نه ای
چون نه ای کامل دکان تنها مکن دستخوش می باش تا گردی خمیر
“Sakin ha sakın! Şahları kıskanmayı terk et. Yoksa dünyada bir iblis olur-
sun.

O, eğer zehir içse bal olur. Sen, bal içsen zehir olur.
Sen tebea ol, çünkü sultan deęilsin. Sen o gemici adam gibi deęilsin.
Kamil olmayınca dükkanı yalnız koma. Hamur olmak için elde güzel
dur.”⁵²

..... در تو می شود لقمه گهر تن مزن چندانکه بتوانی بخور
چونکه در معده شود پاکت پلید قفل نه بر حلق و پنهان کن کلید
هرآنکه در وی لقمه شد نور جلال هرچه خواهد گو بخور او را حلال

“Lokma sende cevhere döndüğü için, yapabildiğince yemekten kendini
alı koy.

Ayağın midede pislendiğı için, boğazını kilitle ve anahtarı sakla.

Kime Celâl olan Allah'ın nuru lokma olursa, ne isterse 'ye!' de, ona
helaldir.”⁵³

Görülüyor ki, ruhsatlarla amel hususunda Mevlânâ da, Gazzâlî gibi dü-
şünmektedir. O, zayıfı, kendini kuvvetli gibi görmemesi ve onun kolaylıklarını
mağrurane taklit etmeye çalışmaması, denizi havuzla bir tutmaması, bir
rehbere uymaktan başını çevirmemesi, temiz kimselerin işi ile kendininkini
eş görmemesi için uyarır. Bir çeşit ibâhâyı, yani ruhsatlarla ameli nasıl uy-
gulayacağını bildiğı için, kâmil şeyh için reva görür, onun her fiil ve terkinin
beğenerek, onu kınayıp yermeyi caiz görmez. Sâlik ve dinde kuvvetli olma-
yan müminler için, farzların her mertebesine uyup gözetmeyi vacip saymak-
ta, farzları terke asla izin vermemektedir.

50 Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî (1940: C. I, “Tuti ile Tüccarın Hikayesi”).

51 Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî (1940: C. I, “Derviş ile Kadının Hikayesi”).

52 Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî (1940: C. II, “Hazreti Ayşe ile Hazreti Peygamberin Konuşması ve Farenin Devenin Yularını Çekmesi”).

53 Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî (1940: C. II, “Sûflerin Şeyhin Huzurunda Bir Sufîyi Yermeleri”).

4. Büyüklerin Hâllerini Kendimizinki ile Kıyaslamamak

Gazzâlî: “Bu, basiret nuru ile bakanlar için aşîkar hakikatlerdir. Keşif ve açık bilgiye sahip olmadan, semai ve taklîdi inkar eden kimselere ise ağırdır. Zihni karışıktır ve zıt fikirlere inanır. Böylesinin misali, bir eve giren köre benzer. İçerde dizilmiş eşyalar yüzünden tökezleyerek kendi kendine der? Bu eşyalar da neyin nesi? Niçin yoldan kaldırıp yerlerine koymuyorlar?”⁵⁴

Mevlânâ:

ما ندانستيم ما را عفو کن	بس پراکنده که رفت از ما سخن
ما که کورانہ عصاها می زنیم	لا جرم قندیلهها را بشکنیم
ما چو کران نا شنیده یک خطاب	هرزه گویان از قیاس خود جواب
ما ز موسی پند نگرفتیم کو	گشت از انکار حضری زرد رو

“Biz bilemedik, bizi affet. Bilmeyerek fuzuli sözler çok söyledik.

Körler gibi (sağa sola) baston vururken, elimizde olmadan kandilleri kırıyoruz.

Hiç söz işitmeyen sağırlar gibi, saçmalayarak kendi kendimize kıyas yapıyoruz ve cevap veriyoruz.

Biz, Hızır’ı inkar ettiğinden sararıp kalan Musa’dan ibret almadık.”⁵⁵

5. Kul Kendi Fiilinin Yaratıcısı Değildir

Abbâsîler Devleti zamanında Araplar arasında yayılarak kulun kendi fiilinin yaratıcısı olduğu görüşünü savunan Mu’tezile fırkasına ve onun ile ortaya çıkan Cebriye ile Kaderiye mensuplarına Gazzâlî ve Mevlânâ gereken ilmî cevapları vermiş ve onların yanlış düşüncelerinden halkı korumaya çalışmışlardır.

Gazzâlî: “Hareket (kulun fiili), Allah için yaratmadır, kul için sıfattır ve onun kazanmasıdır. Kudret ile takdir edilerek yaratılmıştır. Bu onun vasfıdır. Hareketin, kudret denilen başka bir sıfatla da nisbeti vardır. Bu nisbet sebebi ile kesb diye adlandırılır. Şu halde o, takdir edilmiş hareket ve zaruri titreşim nasıl sırf cebr olsun.”⁵⁶

Mevlânâ:

کرد حق و کرد ما هر دو بین	کرد ما را هست دان پیداست این
گر نباشد فعل خلق اندر میان	پس مگو کس را چرا کردی چنان
یک مثال ای دل پی فرق بیار	تا بدانی جبر را از اختیار
دست کان لرزان بود از ارتعاش	وان که دستی را تو لرزانی زحاش

54 Gazzâlî Muhammed (1939: I, 87); *age.*, III, 17.

55 Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî (1940: C. II, “Hazreviye Şeyhinin Helva Satın Alması”).

56 Gazzâlî Muhammed (1939: I, 111).

هر دو جنبش آفریدهء حق شناس لیک نتوان کرد این با آن قیاس
زان پشیمانی که لرزانیدیش مرتعش را که پشیمان دیدیش؟

“Bizim fiilimize ve Allah’ın fiiline, her ikisine birden bak. Bizim fiilimizi var olarak bil, çünkü ortada göz önündedir.

Eğer ortada kula ait bir fiil yoksa kimseye bunu niçin böyle yaptın, deme.

Cebr ile ihtiyar farkını bilmek için, ey gönül farklılık haberine dair bir misal getir;

Vücudun titremesinden dolayı titreyen el ile senin yerinden oynatarak titrettiğin el.

Her ikisini de Allah’ın yarattığı bir kıpırdatma bil fakat bu onun ile kıyas edilemez.

Onu titreten pişmanlıktan, titreteni nasıl pişman görürsün?”⁵⁷

6. Marifetin Muhabbeti Doğuracağı

Gazzâlî: “Allah tealanın azameti ve celali, sıfatları, kudreti ve efalinin harikaları bilinmedikçe anlaşılamaz. Onu tefekkürden marifet bilgisi, marifet bilgisinden ta’zim, ta’zimden muhabbet doğar. Zikir de ünsiyeti doğurur. Bu da muhabbetin bir nevidir. Fakat mairifetle hasıl olan muhabbet daha kuvvetli, daha sabit ve daha büyüktür.”⁵⁸

“Amelden maksat, gönülde Hakkın parlaklığını aşık etmek ve onu mükâşefe ilmi olan marifet bilgisi ile süslemek için kalbin huzuru ve temizliğidir. Ne zaman marifet hasıl olursa, zaruri olarak onu muhabbet takip eder.”⁵⁹

Mevlânâ:

از محبت تلخها شیرین شود از محبت مستها زرین شود
از محبت دُردها صافی شود از محبت دردها شافی شود
از محبت مرده زنده می کنند از محبت شاه بنده می کنند
این محبت هم نتیجهء دانش است کی گزافه بر چنین تختی نشست
دانش ناقص کجا این عشق زاد؟ عشق زاید ناقص اما بر حماد

“Muhabbetten acılar tatlı olur; muhabbetten bakırlar altın olur.

Muhabbetten, tortular safi olur; muhabbetten dertler şifa verir.

Muhabbetten ölüyü diriltir, şahı köle ederler.

57 Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî (1940: C. I, “Kayserin Elçisi ile Hazreti Ömer’in Hikâyesi”).

Mevlânâ’nın cebr ve ihtiyâr hakkındaki sözleri, *Mesnevî*’nin mühim bir kısmını işgal eder. Onun bu meseledeki görüşü, itikad bakımından Eş’ârî mezhebinden olduğuna ve cebriyeyi tutma ithamına karşı ihtiyârı savunmasına işarettir. Ve yine, bu mesele üzerinde çok duran Gazzâlî’nin eserlerinden faydalandığına işarettir.

58 Gazzâlî Muhammed (1939: I, 336).

59 Gazzâlî Muhammed (1939: IV, 301).

Bu muhabbet, bilginin neticesidir; faydasız ilim, hiç bu tahta çıkabilir mi? Nâkıs bilgi bu aşkı nereden doğursun? Evet, nâkıs aşkı doğurur ama cemaad aşkını..."⁶⁰

7. Ölüm Gelmeden Marifete Çalışmak Gerekliği

Gazzâlî'den: "İnsan ahirette, dünyada iken alışkanlık peyda etmediği bir şeyi yaşamaz, ekmediğini biçmez ve öldüğü halden başka şekilde diriltilmez. Kişi, ancak yaşadığı biçimde ölür."⁶¹

"İnsan ömründe alışkanlık peyda ettiği şeyleri, ölümü anında hatırlar ve onları anmaya başlar. İnsan yaşadığı biçimde ölür ve öldüğü şekilde diriltilir."⁶²

Mevlânâ:

العجل ای حشر بینان سارعوا	الخذر ای مرگ بینان بارعوا
هرکه گرگش دید برگشت از هدی	هر که یوسف دید جان کردش فدا
پیش دشمن دشمن و بر دوست دوست	مرگ هر یک ای پسر هم رنگ اوست
پیش زنگی آینه هم زنگی است	پیش ترک آینه را خوش رنگی است
آن ز خود ترسانی ای جان هوشدار	آنکه می ترسی زمرگ اندر فرار
جان تو همچون درخت و مرگ برگ	روی زشت توست نه رخسار مرگ
ناخوش و خوش ه ضمیرت از خودست	از تورسته است ار نکوی است ار بدست
ور حریر و قز دری خود رشته ای	گر به خاری خسته ای خود کیشته ای

"Sakinin ey gören ölüler, çabuk olun! Acele edin ey görenler topluluğu, çabuk olun!

Yusuf'u her gören ona canını feda etti; kimi de kurt gördüyse o doğru yoldan çıktı.

Herkesin ölümü ey oğul, kendine göredir; düşmanın önünde düşman, dosta karşı dost.

Güzelin önünde ayna güzel görünür; zencinin önünde ayna da zenci olur.

Ölümden korkup kaçıyorsun; ey can akıllı ol! O kendisinden korktuğun, Senin çirkin yüzündür, ölümün yüzü değil; senin canın ağaçtır, ölüm ise yaprak.

İyiye de kötüye de, senden yeşermiştir; çirkinse de güzelse de her sırrın kendindedir.

Sen diktin; ipek veya ibrişim yırtsan, sen iğirdin."⁶³

60 Gazzâlî Muhammed (1939: IV, 317).

61 Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî (1940: C. IV, "Süleymân ile Belkîs'in Hikâyesi").

62 Gazzâlî Muhammed (1939: IV, 314).

63 Gazzâlî Muhammed (1939: IV, 177-78).

8. İlimlerin Hakikati

Gazzâlî, *İhya u Ulûmi'd-Dîn*'de, öğrenilmesi Müslümanlar için farz-ı ayn ve farz-ı kifâye olan ilimleri; ve yine öğrenilmesi öğülen ve yerilen ilimleri açıklayarak anlatmakta; vacip, iyi ve çirkin olmalarını açıklamakta fakat bunlar arasında kelim ve felsefeden bahs etmemektedir. O iki ilmi, diğer ilimler arasında neden anmadığı sorusuna verdiği cevapta der ki, kelim ilminden faydalı olan bir kısım, *Kur'an* ve hadiste bulunmaktadır. Geri kalan kısmı ise “cidalleşme, ağız dalaşı, bid'atler, batıl faydasız şeyler ve hezeyanlar”dır. O, ne onların mizacını beğenir ne de onlara kulak verir. Felsefe ise, müstakil ve tek bir bilim olmayıp, bilakis dört kısımdır: Matematik ve geometri, mantık, ilahiyat ve tabii bilimler. Matematik ve geometri mübahtır. Mantık da kelimden bir kısımdır. Allah'ın zat ve sıfatlarından bahseden ilahiyat da yine kelimden bir kısımdır. Tabii bilimlerden bir kısmı da dine muhaliftir. Bu yüzden ilim değil cehildir. Diğer kısmı da gerekli değildir.⁶⁴

Bu şekilde Gazzâlî, her yerde kelim adını zikretmekte ve mütekellimi yermektedir. Filozofu da benzer şekilde ele almakta ve kınamaktadır. Aklın şeytanlığı, atılganlığı ve Hakkı inkar ve alaya alma ve mukaddesatı yok edici maksatlı olmayan cerbezeleri ve ifrat eden zekaya karşı aptallığı tercih eder. Daha çok, sapık ve çarpık keşif ve izahtan kaynaklanmış olan bilgiyi, hususi bazı yerler dışında, düşmanları defetmeye yarar faydalı bir silah olarak kabul etmeyerek her yerde mütekellimlerin görünüşte âlimâne nüktelerini tahkir eder ve onları hafife alır. Böylesi durumlarda Gazzâlî'nin üslubu, nasihat verircesine ve şefkatle doludur. Onları inkarının düşmanlık veya cahillikten olmayıp, bilgide derinlik ve ihtisastan kaynaklandığından okuyucuya emniyet hissi verir. Bu red, tahkir ve güven duygusu Mevlânâ'nın sözlerinde de görülür. Gazzâlî'nin, aptallığı filozofluğu nefiy olarak alan hadisin tefsirindeki görüşleri, tamamı ile Mevlânâ'yı teyid etmektedir.

Gazzâlî der: “Kelimın faydasının hakikatlerin keşfi ve neye delalet ettiklerini bilmek olduğu zannedilir. Fakat maalesef kelimda bu şerefli konuya sadakat görülmemekte, hatta bu mevzuları keşif ve bildirmekten çok sapıtma ve çarpıtma vardır. Bu sözü bir muhaddisten veya boş konuşan birinden işittiğinde ihtimal kalbine ‘İnsan bilmediği şeye düşmandır’ diye gelecektir. Ömrüme yemin olsun ki, bazı şeylerde kelim ilmi keşif, tarif ve izahtan ayrılamaz. Fakat nadir olarak, açık ve vazıh konularda kelim usulünde derinleşmeden önce de mesele anlaşılır.”⁶⁵

64 Gazzâlî Muhammed (1939: I, 55).

65 Gazzâlî Muhammed (1939: I, 22).

Ve yine der: "Çok zaman da ona (kelamcıya) bilmeden inandığı şeylerin batıl olduğu, ölürken can çekişme anında görülür. Züht ve salah, bu tehlikeyi bertaraf etmek için yeterli değildir. Onu ancak doğru itikad kurtarabilir. Eblehler, yani araştırma ve kıyaslara dalmadan, mütekellimlerin muhtelif sözlerini taklitle onlara kulak vermeyen bedeviler, köylüler ve sair avam gibi Allah'a, peygamberine, ahiret gününe topluca ve sağlam bir imanla inanan insanlar bu tehlikeden uzaktırlar. Bu sebepten Allah'ın Resulü demiştir: Cennet ehlinin çoğunluğu safi kalp kimselerdir. İnsanın selameti, amel-i salih ile meşgul olmasında, takatinin haricindeki işlere girişmemesindedir. Fakat şimdi dizgin gevşedi, hezeyan yayıldı, bütün cahiller kendi zanlarına ve heveslerine uygun olana seğirtir oldular. Ancak avam olan safdil müslümanlar ile Allah'a itaatten dolayı ateşten korkanlar bu tehlikeden emin olurlar ve bu faydasız işe dalmazlar."⁶⁶

Gazzâlî: "Akli ilimler, dünyevî ve uhrevî olarak iki kısma ayrılır. Dünyevî olanlar tıp, matematik, geometri, astroloji ve diğerleridir. Uhrevî olanlar ise, kalbin hallerini bilmek, amellerin tehlikeleri, Allah'ı, sıfatlarını ve fiillerini bilmek vs. Her ikisi de birbirinin zıddıdır. Yani genellikle, kim bütün dikkatini ikisinden birine verse ve onda derinleşse, diğerine karşı nazarı daha kısa olur. Bu yüzden Peygamber (A.S.M.) buyurmuştur: "Cennet ehlinin çoğunluğu safdillerdir, yani dünya işlerine karşı saf olanlar."⁶⁷

"Kulun rabbini ve kendi nefsinin, Allah'a kavuşma yolunda karşılaşacağı tehlikeleri ve perdeleri bildiği gerçek ilim, insanda Allah korkusuna ve tevazua sebeptir. Ama tıp, matematik, dil, gramer vs. gibi diğer ilimlerle insan kendini soyutlayıp yalnız onlarla dolarsa, kendini kibir ve nifakla doldurur. Bu yüzden bunlara ilimden çok, saniat demek daha yerinde olur. Çünkü ilim, kulluk ve rabbini tanıma bilgisidir. Kendini ve rabbini bilmek ise, tevazu doğurur."⁶⁸

Mevlânâ, Gazzâlî'nin ilim hakkındaki düşüncelerini, kendi hâline de uygun bulduğundan bütünü ile kabul etmiştir. O da tıpkı onun gibi, âfâkî mâlumat denilen dış alemdeki delillerden ziyade, kişinin kendi nefsinde bulunduğu enfüsî delillere öncelik veriyor, ebedî mutluluğun tehlikelerini düşünüyor ve hüsnü âkibet denen imanla dünyadan göçmeyi esas alıyordu. ilmi dünyaya satmayıp, fıkıh ve kelâm mücadelelerinde boğulmadan onları kısımlar halinde aşağıdaki beyitlerde dile getirmiştir?

66 Gazzâlî Muhammed (1939: I, 98).

67 Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî (1940: C. I, "Aslan ve Geyiklerin Hikâyesi").

68 Gazzâlî Muhammed (1939: III, 18).

جامه های زرکشی را یافتن	دزها از قعر دریا یافتن
خرده کاریهای علک هندسه	یا نجوم و علم طب و فلسفه
که تعلق با همین دنی سستش	ره به هفتم آسمان بر نیستش
این همه علم بنای اخورس	که عماد بود گاو و اشترست
بهر استبقای حیوان چند روز	نام آن کردند این گیجان رموز
علم راه حق و علم منزلش	صاحب دل داند آن را یا دلش

“Altın sırmalı elbise dokumak, denizin dibinde inciler bulmak, Hendesenin ince meseleleri veya astronomi, tıp ve felsefe, Bunlara ilgi ve alaka dünya itibari ile dir; bunlarla yedinci kat göğe yol almak yoktur.

Bunların hepsi de, sığır ve develerin varlığı için gerek olan ahır binasına yarayan ilimlerdir.

Hayvanın ebediliği için bu şaşkınlık, kaç gün onun adını anarlar ki, İlim, Allah’ın yoludur ve onun durağıdır; bunu ancak gönül ehli ve kalpleri bilir”.⁶⁹

Aşağıdaki beyitlerde Mevlânâ inin filozoflara, fakihlere ve astrologlara tarzileri gizlidir?

از پی این عاقلا ذو فنون	گفت ایزد در نبی لا یعلمون
هر یکی ترسان ز دزدی کسی	خویشتن را علم پندارد بسی
گوید او که روزگارم می برند	خود ندارد روزگار سودمند
گوید از کارم بر آورند خلق	غرق بیکاریست جاننش تا به حلق
صد هزاران فصل داند از علوم	جان خود را می نداند آن ظلوم
داند او خاصیت هر جوهری	در بیان جوهر خو چون خری
که همی دائم یجوز و لا یجوز	خو ندانی تو یجوزی یا عجوز
این روا و آن نا روا دانی و لیک	تو روا یا نا روا بی بین تو نیک
قیمت هر کاله می دانی که چیست	قیمت خود را ندانی احمقیست
سعدا و نحسا دانسته ای	ننگری سعدی تو یا نا شسته ای
جان جمله علمها این است این	که بدانی من کیم در یوم دین

“Bu fenler sahibi akıllılar hakkında Allah, Peygamber’e “Onlar bilmiyorlar!” dedi.

69 Gazzâlî Muhammed (1939: III, 395).

Her biri, birinin hırsızlığından korkmakta; kendini yeterince ilim sahibi görmekte.

Faydalı zamanı bilmediği halde, zamanı bana getiriyorlar diyor.

Canı ta boğazına kadar işsizliğe batmışken, halk benim çalışmamdan yaratıldı diyor.

İlimlerden yüz binlerce fasıl bildiği halde, o karanlık kişi kendi ruhunu bilmez.

Her bir cevherin özelliğini bilir, ama kendi cevherini bilmede eşek gibidir.

Ben câiz olanı ve olmayanı bilirim; ama sen kendinin câiz olan mı yoksa acûz (kocakari) mu olduğunu bilmezsin.

Neyin yarayıp neyin yaramadığını biliyorsun ama, sen kendin yarar mısın yoksa yaramaz mısın bunu iyice gör.

Her malın kıymetinin ne olduğunu biliyorsun, ama kendi değerini bilmemek ahmaklıktır.

Uğurluları ve uğursuzları öğrenmişsin, ama kendin uğurlu musun yoksa uğursuz musun öğrenmemişsin.

Bütün ilimlerin ruhu budur bu? Acaba mahşer gününde ben kimim?"⁷⁰

عقدہ را بگشاده گیر ای منتہی عقدہ سخت است بر کیسہ تمی
در گشاد عقدہ ہا گشتی تو پیر عقدہ چند دگر بگشادہ گیر
عقدہ ای کان بر گدوی ماست سخت کہ ندانی کہ خسی یا نیک بخت
حل این اشکال کن گر آدمی خرج این دم کن اگر صاحب دمی
حذب اعیان و عرض دانستہ گیر حد خود را دان کران نبود گزیر

"Düğümleri çözümlü kıl ey üstat, boş keseden düğüm zor çözümlür.

Düğümleri çözersen pîr sayılırsın, bir kaç düğümü çöz artık.

Boğazımız üzerindeki düğüm çok zordur, çünkü bedbaht mı yoksa talihli misin bilmiyorsun.

İnsansan haydi bu müşkili hallet; eğer nefes sahibi isen şu anın hakkını ver.

Öz ile arazın hududunu bildir; hiç çaresi yok, kendi haddini bil."⁷¹

جز مصنوعی ندیدی صانعی جز قیاس اقرانی قانعی
می فزاید در وسایط فلسفی از دلایل باز بر عکسش صفی

70 Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî (1940: C. IV, "Allah Melekleri Yarattı... Hadisinin Tefsiri").

71 Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî (1940: C. III, "Uzağı Gören Kör ile Keskin Kulaklı Sağırın Hikâyesi").

این گریزد از دلیل و از حجیب
از پی مدلول سر برده به حجیب
گر دخان او را دلیل آتش است
بی دخان ما را در این خوش است
خاصه این آتش که در قرب و والا
از دخان نزدیکتر آمد به ما

“Sanatkâr, ancak san’atında görülür. Akla yakınlaştırıcı kıyaslarla, Filozof, delillerden ibaret olan vasıtaları artırır.

Bu, delilden ve perdeciden kaçır; medlulun peşinden başını cebine götürür.

Eğer onun için duman, ateşin varlığına delilse; dumansızda bizim için bu ateş hoştur.

Özellikle bu ateş, yakınlık ve yaklaşımda, bize dumandan daha yakındır.”⁷²

آنچه حق است اقرب از جبل الوریذ	تو فکندی تیر فکرت را بعید
ای کمان و تیرها بر ساخته	صید نزدیک و تو دور انداخته
فلسفی خود را زاندیشه بکشت	گو بدو کو را سوی گنج است پشت
گو بدو چندانکه افزون می دود	از مراد دل جداتر می شود
جاهدوا فینا بگفت آن شهریار	جاهدوا عنا نگفت ای بیقرار
نی چو کنعان کو زکبر و ناشناخت	از کُو عاصم سفینه فوز ساخت
علم تیر اندازیش آمد حجیب	و ان مراد او بُده حاضر به حجیب
ای بسا علم و ذکاوت و فطن	گشته رهرو را چو غول و راهزن
بیشتر اصحاب جنت ابلهند	تا ز شر فیلسوفی می رهند
خویش را عریان کن از جمله فضول	ترک خود کن تا کند رحمت نزول
زیرکان با صنعتی قانع شدند	ابلهان از صنع در صانع شدند

“Allah insana şah damarından daha yakındır, sen fikir okunu uzağa attın.

Ey yay ve okları fırlatmaya hazır olanlar, av yakın ve siz uzağa atıyorsunuz.

Filozof sizi düşünmekten öldürdü; söyle ona hazine arka taraftadır.

Söyle ona, ne kadar çok koşarsa, gönlünün muradından daha çok uzaklaşacaktır.

Şehriyar, “Bizim yolumuzda mücadele edin” demiştir; “Bizden uzaklaşmaya çalışın” demedi, ey kararsız kişi;

Kibrinden ve kabullenmeyişinden, dağı kurtuluş gemisi edinen Kenan gibi değil.

Ok atan ilmi ona perdecı oldu; halbuki onun muradı cebinde hazırды.

72 Gazzâlî Muhammed (1939: IV, 175-76).

Nice ilim, akıl ve zekâ sahibi vardır ki, yol ehli için şeytan ve yol kesici olmuştur.

Birçok cennet ehli, safdillerdir; safdillikleri ile filozofun şerrinden emin oluyorlar.

Bütün lüzumsuzluklardan kendini soy, rahmetin inmesi için kendini terket.

Akıllı kimseler tek bir sanata kanaat ederler; eblehler sanattan sanatkâra varırlar.⁷³

ما سمیعیم و بصیریم و خوشیم	با شما نامحرمان ما خامشیم
چون شما سوی حمادی می روید	محرمان جان جمادان چون شوید؟
از حمادی عالم جانها روید	غلغل اجزای عالم بشنوید
فاش تسبیح جمادات آیدت	وسوسهء تأویلها نر بایدت
چون ندارد جان تو قندیلها	بهر بینش کرده ای تأویلها
که غرض تسبیح ظاهر کی بود	دعوی دیدن خیال غی بود
بلکه هر بیننده را دیدار آن	وقت عبرت می کند تسبیح خوان
پس چو از تسبیح یادت می دهد	آن دلالت همچو گفتن می بود
این بود تأویل اهل اعتزال	و آن آن کس کو ندارد نور حال
چون زحس بیرون نماید آدمی	باشد از تصویر غیبی اعجمی

“Biz işiten, gören ve mutlu olanız. Siz nâmahremlere karşı susarız (bir şey söylemeyiz).

Çünkü siz cemâdlık tarafına doğru gitmektesiniz. Cemâdların ruhuna nasıl mahrem olursunuz?

Cemâdlıktan canlılar âlemine gidin; âlemin cüzlerinin uğultusunu dinleyin.

(O zaman) cemâdatın tesbihi sana fâş olur; te’villerin vesvesesi seni kapmaz.

Senin ruhunda kandiller olmadığından, te’villerle yolunu görmeye çalışıyorsun.

Maksat, aşikare tesbih nasıl olur? Görmek iddiası, sapık bir hayal olur.

Bilakis onu görmek, her göreni ibret zamanında tesbihhân yapar.

Demek, sana tesbihi hatırlattığından, o delâlet konuşmak gibi oluyor.

Bu, mu’tezilenin, o hal nuruna sahip olmayan kimsenin, te’vili olur.

İnsan hissini dışına çıkmayınca, gaybî şeyleri tasvirde acemi olur.⁷⁴

73 Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî (1940: C. V, “Hakîm ile Tavusun Hikayesi”).

74 Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî (1940: C. II, “Yılancının Hikayesi”).

Sonuç

Sonuç olarak diyebiliriz ki, bu iki büyük ruhun bildikleri, dertleri, üzüntüleri, korkuları ve güzellikleri, büyük oranda ortaktır ve birbirine benzemektedir. Sanki Gazzâlî, Mevlânâ'nın uyanık gönlüne yerleşmiş ve onunla Yaratıcının tecellilerinden ve sırlarından konuşmuştur. Mesnevî'nin testisinden Mevlânâ'nın feyzini alanlar, mânevî özde Gazzâlî'den feyiz bulmuş gibidir. Gazzâlî, Mevlânâ gibi aşk ile dolu coşkulu sözlerle konuşmamıştır ama buna rağmen, ay gibi aydınlık saçmış ve eserlerini okuyanlarda bir iç aydınlığı husule getirmiştir. Nitekim Mevlânâ üzerinde de müessir ve etkili olduğu gibi.

Her iki mutasavvıf da, âfâkî mâlumat denilen dış alemdeki delillerden ziyade, kişinin kendi nefsinde bulunduğu enfüsî delillere öncelik vermiş, ebedî mutluluğun tehlikelerini düşünmüş ve hüsnü âkibet denen imanla dünyadan göçmeyi esas almıştır. Bunun için de ilmi dünyaya satmayıp, fıkıh ve kelâm mücadelelerinde boğulmamışlardır. Hem Gazzâlî, hem Mevlânâ, her ikisinin de aynı kaynaktan su içtiği âşikardır.

Felsefeyi, mütekellimleri, şüpheciliğe yol açıp sükûneti bozucu ekolleri yermeye her ikisi de aynı düşünceindedir. Bu mesleklerin hiçbir şekilde hakikat ve yakîn kazanma yolları olmadığından emindirler. Onların yaptıklarının sadece vasıtaları çoğaltmak ve yolu uzatmak ve kendini beğenmişliklerini artırmak olduğunu bilmektedirler.

Gazzâlî âşik bir âlim, Mevlânâ ise âlim bir âşıktır. Gazzâlî'nin, *İhya'*daki küllî yorumlardan ibaret olan sözleri, dindir. Mevlânâ'nın şiiri, kanın coşmasından kaynaklanan dinin edebine uygun ve ölçü sınırlarını aşmayan, insanı ilahi aşka doğru çeken yorumlardır.

Onlardan biri zihnî ve diğeri hâricî bir varlık gibiydi. Biri, bir yağmur gibi her yere yağmış ve diğeri bir ateş gibi, karşısındakileri yakmıştır. Gerçek şu ki, her ikisi de buldukları zaman içinde değerlendirilecek olurlarsa, kendi çağları için en uygun ve doğru olan metodu kullanmışlardır. Her ikisi için yapılacak değerlendirme ve yorumlar, zaman ve çağ faktörü nazara alınmadıkça, eksik ve hatalı olacaktır.

Kaynaklar

- Akay, Hasan (1995), *İslami Terimler Sözlüğü*, 2. basım, İstanbul.
 Eflâkî Şemseddîn Ahmed (1959), *Menâkıbu l-Ârifîn*, nşr. Tahsin Yazıcı, Ankara.
 Gazzâlî Muhammed (1939), *İhya' u 'Ulûmi'd-Dîn*, C.I-X, Kahire.
 Gazzâlî Muhammed (1964), *Mîzanu l-Amel*, nşr. Suleymân ed-Dunyâ, Kâhire.
 İdrûs Abdulkadîr, *Ta'rifu l-İhya' bi-fedâilî l-İhya'* (İhya' nin I. Cildine ekli olarak, s. 12).

Erdem

196

50
2008

Saadettin KOCATÜRK

Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî (1372 h.ş.), *Kulliyât-i Şems-i Tebrîzî*, nşr. Bedîuzzamân Furûzânfer, Tahran.

Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî (1940), *Mesnevi, I-VI*, Nşr. R.A. Nicholson, Leiden.

Pala, İskender (1995), *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, Ankara.